

DĚJINY ŘÍMSKÉ LITERATURY

Z ITALSKÉHO ORIGINÁLU
PŘELOŽIL KOLEKTIV AUTORŮ
POD VEDENÍM
DAGMAR BARTOŇKOVÉ

1988	101	102
1988	101	102
1988	101	102

G. B. CONTE

směřuje pak ve feckých filozofických škol k pátrání po etických základech společnosti v tom ohledu, jenž mezi sebou navzájem spojuje úmysly přátel. Novost Ciceronova postupu spočívá především v úsilí o rozšíření společenského základu přátelství dále za omezený kruh, který tvoří "lidé známí, vznešení" (*nobilitas*): do základu přátelství klade i takové hodnoty, jako je *virtus* ("zmužilost") a *probitas* ("bezúhonnost"), uznávané širokými vrstvami populace. Cicero píše pro ony "dobré občany", jimž politicko-spoločenský centralismus již před časem světil do rukou osudy jeho programu obnovy státu (připomeňme zásadní řeč *Pro Sestio* [*Na obranu Sestia*], srov. str. 181). Důvěra v obnovený hodnotový systém, v němž přátelství zastává ústřední místo, by měla sloužit k upevnění soudržnosti "dobrých občanů" (*boni*), avšak přátelství propagované Laeliem není pouze přátelstvím politickým. V celém díle se upozorňuje na zoufalou potřebu upřímných vztahů, jaké Cicero – stržen do víru konvencí, které s sebou přináší veřejný život – zřejmě pociťoval pouze společně s Attikem. Otevřený zůstává ovšem hiát mezi vznešeným pojetím morálky a ctnosti a nutnou realitou politické praxe: pojem *amicitia* vykazuje určitou dvojakost, v jejímž světle se jeví zároveň jako ideál života těšícího se z bratrské lásky i jako návrh víceméně nejasných forem vzájemných dohod mezi podporovateli společenského pořádku.

5.4. Povinnosti vládnoucí vrstvy

De officiis
a Panaitiův
stoicismus

K sepisování díla *De officiis* (*O povinnostech*) Cicero pravděpodobně přikročil na podzim r. 44 př. n. l.; tentokrát šlo o pojednání – nikoliv o dialog – věnované synu Markovi, tehdy studentu filozofie v Athénách. Práce vznikla ve velké rychlosti, zhruba současně s některými z *Filippik* (srov. str. 183). Zatímco Cicero útočí na ty, kdož v jeho očích připravují vlastní definitivní konec, hledá zároveň základy programu širokého dosahu zaměřeného na formování morálky každodenního života, jenž by římské aristokracii dovolil znovu získat kontrolu nad společností. Filozofický základ mu poskytl umírněný stoicismus reprezentovaný Panaitiem. Panaitiova filozofie, která se kládala na jasných a pevných principech, rozhodně odmítala epikúrejský hédonismus a s ním související etiku neangažovanosti, respektovala tradice a politicko-spoločenský řád – avšak bez fanatismu a "staromódní" drsnosti – a víceméně umožňovala dopodrobna propracovanou kasuistiku, nezbytnou k usměrňování každodenního počínání příslušníků vládnoucích kruhů.

Smír mezi
filozofickou
teorií
a politickou
praxí

V díle *O povinnostech* Cicero prohlašuje, že se na prvním místě obrací k mládeži; to potvrzuje "pedagogická" funkce, kterou zde obecně má popularizace filozofie. Aby učinil svůj program přijatelným, musí překonat řadu překážek: římská kultura vystupovala tradičně proti filozofickému a hloubavě-spekulativnímu myšlení, v němž spatřovala nepatřičný únik od povinností vůči státu a společnosti. Úkol, který si Cicero předsevzal, spočíval právě v tom, aby ukázal, že není možno v dobách hluboce změněných zhostit se oněch povinností, aniž by člověk do sebe vstřebal a reflektoval působení řecké filozofie. V Panaitiovi, jenž měl v úmyslu poskytnout římské aristokracii životní vzor, který by měl pevné kořeny v jejích národních zvycích, mohl Cicero nalézt pevné východisko pro debatu, jež by byla s to pohotově provádět neustálé adaptace mezi teoretickými úvahami a objasňováním předpisů platných pro každodenní život.

Spis *De officiis* (*O povinnostech*) je rozdělen do tří knih; pojednává se v nich o tom, co je *honestum* ("vznešené"), co *utile* ("užitečné"), i o konfliktu, k němuž mezi těmito fenomény dochází. Pramenem prvních dvou knih je pojednání Panaitia z Rhodu *O povinnostech* (*Peri tū kathékontos*), zatímco třetí kniha je zřejmě poměrně eklektickou kompilací různých pramenů. Panaitios, jenž byl členem tzv. Scipionova kruhu, způsobil v stoickém učení odklon směřující zjevně k aristokratické – je totiž pravděpodobné, že jeho pojednání bylo adresováno právě římským vládnoucími kruhům – a usiloval o to, aby ji zbavil "drsných" a "plebejských" rysů (jako např. zásady "pojmenovávat věci jejich vlastním jménem", tj. nevyhýbat se obscénním výrazům), a hlavně aby zmírňoval původní morální přísnost v tom smyslu, aby mohla být praktikována bohatou, vzdělanou a vytříbenou vládnoucí třídou. Panaitiovo učení se od starší stoy odlišovalo především značně pozitivním míněním o instinktech, jež nemají být potlačovány rozumem, nýbrž spíše zlepšovány a ukázněovány. Tradiční základní stoické ctnosti (spravedlnost, moudrost, pevnost, zdrženlivost) byly znovu interpretovány takovým způsobem, aby na nich byl patrný organický vývoj vycházející z oněch základních instinktů.

5.5. Soustava ctností

Základní ctnost byla podle Panaitia vytvořena společností, v níž se k tradiční hlavní ctnosti, kterou představovala *s p r a v e d l n o s t*, pojila *d o b r o č i n n o s t* (*beneficentia*); jestliže oné první příslušelo "dát každému, co mu náleželo", ta druhá měla za úkol pozitivně přispívat k blahu obce a dávat spoluobčanům k dispozici osobu i majetek jednotlivce. Dobročinnost, jak se o ní teoreticky zamýšlel Panaitios, velmi přesně odpovídala životnímu stylu římských aristokratů, kteří si prokazováním "úsluh" (*officia*) i poskytováním darů svým spoluobčanům dovedli získávat politické přívržence, aby jim byli s to pomáhat k nejvyšším státním úřadům. *Beneficentia* s sebou přirozeně přinášela již pro Panaitia vážné problémy a za časů Ciceronových se tyto problémy stávaly ještě závažnějšími. Příliš často bylo možno vidět, jak "úplatky" (*largitio*), či obecně korumpování mas, mohly být za pomoci demagogických návrhů velmi nebezpečným prostředkem v rukou individuí bez morálních zábran, rozhodnutých učinit si ze státu svůj soukromý majetek (jako příklady "nesprávných" dobrodiní Cicero uvádí zemědělské zákony a návrhy na zproštění dluhů). Z toho důvodu Cicero velmi silně zdůrazňuje, že dobročinnost nesmí být ve službách osobních ambicí.

Základní ctnost – zmužilost – Panaitios nahradil "velkodušností" (*magnitudo animi*, "velikost ducha"), "panskou" ctností, jež vychází z přirozeného instinktu, vyniká nad jinými a stkví se svou schopností prosadit si vlastní vládu, jak ji římský národ před světem prokázal již před dlouhou dobou (uvnitř samotného římského národa byla *magnitudo animi* výraznou ctností jeho vládnoucích kruhů). Nicméně jsme tu svědky zvláštního paradoxu: spis *O povinnostech* klade za základ "velkodušnosti" (*magnitudo animi*) takřka asketické pohrdání všemi pozemskými radostmi, jako jsou pocty, bohatství, moc; získání výhod pro přátele či pro stát s sebou přineslo – jak se předpokládalo – pro toho, kdo je získal, důraznou kontrolu osobních tužeb. V tom se skrývala jasná vůle silně omezit účinek ctnosti, která se může stát (není-li

Instinkt řízený rozumem

přírodně krocena) typickou vášní tyranidy a může se obrátit proti "státu" (*res publica*) a proti hegemonii senátu; zatímco Cicero sepsával tuto práci, měli ještě všichni před očima příklad Caesarův.

Příklad "velkodušnosti" (*magnitudo animi*) zřetelně ukazuje vztah, jenž spojoval v Panaitiově myšlení (především v podobě zpracované Ciceronem) *logos* ("rozum") s jeho přirozenými instinkty, a ozřejmuje společenský program, k němuž se Panaitiova teorie vztahovala. Úkolem rozumu je kontrolovat instinkty, proměňovat je v ctnosti a zbavovat je všeho egoistického a promyšleně klamavého (připomeňme *Somnium Scipionis* [*Sen Scipionův*]; srov. str. 188n.). Instinkt transformovaný ve ctnost se může dát do služeb společnosti a státu a aktivně přispívat k tomu, aby se vlast stala ještě větší a slavnější. Jestliže k této transformaci nedojde, otevře se cesta k anarchii a tyranidě. Dialektika rozumu a instinktů vyjadřuje také rozpornost mezi přirozenou agresivitou, kterou musí *populus Romanus* ("římský lid") projevovat vůči podmaněným národům (agresivitou, jež se může v civilním, zjemnělém období skrýt do hávu tolerance a lidskosti – *humanitas*), a nutností nepřipustit, aby tyto agresivní tendence – se svými autodestruktivními důsledky – převládly uvnitř státu.

5.6. Počátky pravidel vybraného chování

Decorum

V etické soustavě spisu *De officiis* (*O povinnostech*), obecném regulátoru instinktů a ctností, jenž jim dovoluje integrovat se v harmonický celek, vystupuje jako poslední ctnost uměřenost: navenek se jiným jeví jakožto vhodná harmonie myšlení, gest, slov, označovaná výrazem *decorum* ("co se sluší"). Znamená ideální rovnováhu, téměř jakousi uniformitu, již je schopen pouze ten, kdo je s to podrobit vlastní instinkty pevné kontrole rozumu. Sebekontrola, za kterou se Cicero staví, směřuje k jasně stanovenému cíli: aby ostatní uznali, že *decorum* dovoluje uplatňovat ukázněnou důslednost, pravou míru ve slovech i činech. Neustálé přihlížení k tomu, co si mohou myslet ostatní lidé, i obavy nedráždit jejich nedůtklivost, to obojí představuje nezbytný výsledek pevného zřetězení společenských povinností, které na sebe museli v Římě vzít členové vyšších kruhů. Cicero neodmítá pronikat do podrobného souhrnu předpisů týkajících se chování v každodenním životě a v obvyklém styku s druhými. V dlouhém oddíle spisu *O povinnostech* (I, 126-140) se autor podrobně zastavuje u gest a pozic, v nichž se *decorum* projevuje či popírá – počínaje studem, jehož je zapotřebí při úvahách o "obscénních" částech těla, i radami týkajícími se "toalety" a oblečení –, a poskytuje tak dlouhou řadu předpisů zábavné konverzace, které byly zčásti již před časem kodifikovány pro řečnictví. Nakonec Cicero popisuje, jaký má být dům římského aristokrata: rozsáhlý a elegantní, aby napomáhal prestiži svého majitele, avšak prostý okázalosti či nadměrného luxusu. Těmito předpisy klade Cicero základy pro tradici "pravidel vybraného chování", jež měly v západní kultuře velký ohlas. Nicméně je třeba poznamenat, že v dobách Ciceronových nedospěla pravidla vybraného chování ještě tak daleko, aby došlo k vytvoření samostatného literárního žánru. Ciceronovy předpisy jsou pouze jednou z částí spisu a napomáhají na solidním filozofickém základu vytvářet model "dobrého člověka" (*vir bonus*), model, který zahrnuje nejrůznější aspekty jeho existence.

Pravidla vybraného chování ante litteram ("nepsaná")

5.7. Pružnost a mnohost hodnot

Jedna z nejzajímavějších novinek etického modelu navrženého ve spise *O povinnostech* je ta, že tu koncept pojmu *decorum* dovoluje rovněž formulovat možnosti plurality chování a životních rozhodnutí. Vhodnost činů a chování, jež se od individua očekávají, má své kořeny v osobních kvalitách i v intelektuálních a morálních předpokladech jednoho každého člověka, a tak jako herci v divadle by měl každý ve svém životě předvádět tu roli, která nejlépe odpovídá jeho vlastním talentům. Odtud pramení legitimizace i té životní volby, která se odlišovala od tradičního vykonávání veřejné činnosti – pokud by takový člověk nezapomínal na své povinnosti vůči společnosti. Tímto způsobem byla přehodnocována životní rozhodnutí, která byla v římské společnosti značně "podezřelá", jako bylo rozhodnutí věnovat se výhradně ekonomickým záležitostem či péči o vlastní majetek, anebo výlučně pěstovat sklony intelektuální či vědecké. Archaický aristokratický model, podle něhož jedinou činností vskutku hodnou Římana byla politika a služba státu, se již napříště jeví jako neudržitelný. Nové potřeby společnosti poskytl důstojenství – dříve nemyslitelné – pro mnohostrannost společenských forem. Pluralismus životních modelů, který Cicero nakonec přijal, zjevně odráží rozdílné vlohy i aktivitu oněch "dobrých" z celé Itálie, o nichž začal hovořit již v řeči *Pro Sestio* (*Na obranu Sestia*, srov. str. 181); zčásti byli aktivně činní v politice, zčásti – jakkoliv byli plně pohlceni jinými činnostmi – představovali spolehlivou oporu těch politiků, kteří se snažili zabezpečit společenský řád. Filozofii nezbyvalo nic jiného než vzít změny, k nimž docházelo, na vědomí. Jejím specifickým úkolem zůstávalo znovu se zamýšlet nad hodnotami, transformovat, učinit starý model pružnějším, a to v tom smyslu, že nově se "vynořivší" postavy nevyklučoval, nýbrž je vstřebával a snadno integroval.

Pluralita možných životních rozhodnutí

"Pružnost" filozofie

6. Cicero prozaik: jazyk a styl

Již Lucretius, když se chystal psát své básnické dílo, byl nucen si postěžovat na nezpůsobilost latinského jazyka vyjádřit řeckou filozofickou terminologií (srov. str. 170). Cicero stál ve svých filozofických pracích před analogickými problémy a také ve svých spisech rétorických byl nucen vytvářet adekvátní literární terminologii. Podobně jako u Lucretia byla i Ciceronova volba v zásadě "puristická", tj. vyhýbal se grécismům. V tom také pramenilo neustálé tvrdošijné lexikální experimentování při překládání řeckých termínů, jak o tom máme několik svědectví v korespondenci s Attikem. Můžeme např. uvést, jak se Cicero dlouho rozpákoval, než přeložil řecké *kathékon* latinským výrazem *officium* ("povinnost"), nebo se zmínil – abychom přešli k rétorické terminologii – o Ciceronových rozličných pokusech dopátrat se latinského ekvivalentu technického termínu *periodos*. Výsledkem tohoto Ciceronova experimentování bylo, že do latiny zavedl mnoho nových slov a položil tak základy abstraktního lexika, jež se stalo majetkem kulturní evropské tradice. Jmenujme např. výrazy *qualitas* (*poiotés*, "jakost"), *quantitas* (*posotés*, "velikost, množství"), *essentia* (*úsiá*, "podstata") atd. atd.

Jazykový purismus a neologismus